

Maciej Jońca

Uniwersytet Szczeciński

ORCID: 0000-0003-4982-8936

Artykuł 19 programu NSDAP i jego literacka inspiracja

Wprowadzenie

24 lutego 1920 roku w monachijskim browarze Hofbräuhaus Adolf Hitler ogłosił składający się z 25 punktów program Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników (niem. Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei – NSDAP). Poszczególne jego punkty uznał za wieczne i niezmiennie. Miały się one stać świeckimi kanonami regulującymi życie i kierunki rozwoju nazistowskiego ruchu¹. Wśród nich znalazł się zaskakujący zapis: „Żądamy zastąpienia służącego materialistycznemu porządkowi świata prawa rzymskiego przez powszechne prawo niemieckie” (niem.: „Wir fordern Ersatz für das der materialistischen Weltordnung dienende römische Recht durch ein deutsches Gemeinrecht”)².

Regulacja ta po dziś dzień w równym stopniu budzi zainteresowanie, co zdziwienie badaczy. O ile bowiem wiele „przemyśleń” uwiecznionych w programie Hitler rozwinął następnie w *Mein Kampf*, to prawu rzymskiemu nie raczył tam już poświęcić nawet słowa. Owszem, w praktyce do końca życia dezaprobatę okazywał prawu oraz prawnikom. Co więcej, udało mu się

¹ Po latach Hitler pisał, że w związku z ogłoszeniem programu: „piśmiennictwo naszego ruchu otrzymało swój własny katechizm” („Das Schrifttum unserer Bewegung hat damit seinen Katechismus bekommen” – Feder: 5).

² Egzegezy tej osobliwej formuły dokonuje Landau: 11–24.

unicestwić w Niemczech wszelkie standardy państwa prawa. Nienawidził jednak euro-atlantyckiej kultury prawnej *in corpore*, bez wskazywania konkretnych jej elementów. Nie istnieją poszlaki pozwalające wywodzić, że wódz żywił jakąś szczególną awersję do prawa rzymskiego³.

Uczeni analizujący artykuł 19 programu NSDAP lubią umieszczać go na szerszym tle nazistowskiej ideologii. Niechęć do *ius Romanum* wiąże z popularnymi w XIX wieku ruchami ezoterycznymi⁴, volistowskimi⁵, a także romantycznym sporem pomiędzy germanistami i romanistami, który swym zasięgiem objął nie tylko poezję i sztuki piękne, ale też prawo⁶. Zabieg ten ma sens, o ile będziemy przyglądać się pewnym „ruchom tektonicznym” towarzyszącym rozwojowi i ewolucji mentalności społeczeństwa niemieckiego na przełomie XIX i XX wieku⁷. Niemniej umieszczanie w centrum tych rozważań światopoglądu Hitlera oraz treści artykułu 19 NSADP nie wydaje się trafione⁸.

³ Późniejsze postępowanie Hitlera często jest jednak związane z programem NSADP z roku 1920. Zob. np. Olszewski, Zmierczak: 40; Ryszka: 37.

⁴ W literaturze polskiej zjawisko to dostrzegł jeszcze w latach 30. XX. wieku lwowski uczony Leon Halban. Na temat idei odrzucenia prawa rzymskiego: Halban: 51–59. Zob. też: Górnicki: 29–30; Kostkiewicz: 232. O związkach neopogaństwa i nazizmu w ujęciu brytyjskiego filozofa Robina George’a Collingwooda pisze Gilman: 111–128.

⁵ Zob. Lohalm: 58. Na temat volkistowskich ugrupowań o charakterze pangermańskim zob. Noll: 151–210.

⁶ Por. van Caenegem, 2002: 110.

⁷ Ostatnio syntetycznie na ten temat Calvo: 3–28.

⁸ W taki sposób wywód swój konstruuje m.in. włoski uczony Onorato Bucci. W rozdziale swej monografii zatytułowanym „Kulturalne korzenie narodowego socjalizmu i § 19 partii nazistowskiej (NSDAP) z lutego 1920” (*Le radici culturali del Nazionalsocialismo e il § 19 del programma de Partito Nazista (NSDAP) del febbraio 1920*) przypisy, w których omówiono zarówno dzieła wielkich filozofów, jak i prace mniej znanych „dogmatyków” antysemityzmu, zajmują większą część tekstu. Por. Bucci: 87–99. Uwagę zwraca fakt, że część ta jest nieproporcjonalnie krótka w stosunku do innych rozdziałów zebranych w tej pracy. Podobnie ocenić należy usiłowania, które podjął inny włoski uczony – Gianni Santucci. Jeden z podrzdziałów studium *Prawo rzymskie i narodowy socjalizm: podstawowe informacje (Diritto Romano e nazional socialismo: i dati fondamentali)* zatytułował: „Archetyp bliski artykułowi 19 NSDAP” (*L'archetipo prossimo del punto 19*). Czytelnik nie znajdzie tam jednak niczego, poza erudycyjnym streszczeniem wizji Petera Landaua, o której będzie jeszcze mowa w dalszej części niniejszego artykułu. Por. Santucci: 56–58.

Pytania o źródło

Pojawienie się w programie nazistów wątku związanego z prawem rzymskim z pewnością zaskoczyło niejednego „narodowego towarzysza” (niem. *Volks-genosse*). Wielu prymitywnych i nastawionych na maksymalnie uproszczony komunikat zwolenników Hitlera po raz pierwszy dowiedziało się, że jakieś prawo rzymskie w ogóle istnieje i że dorobek myśli prawniczej antycznych Rzymian należy dołączyć do długiej listy powodów, przez które Niemcy (*ergo*: oni) cierpią. W wydanej po raz pierwszy w 1947 roku głośnej monografii *Europa und das römische Recht* jej autor, Paul Koschaker, nadal nie mógł otrząsnąć się ze zdziwienia, że w roku 1920 naziści wypowiedzieli wojnę m.in. prawu rzymskiemu⁹. Wszak w chwili ogłaszania programu „to prawo rzymskie od ponad dwudziestu lat nie obowiązywało nigdzie w Niemczech” (Koschaker: 312)¹⁰.

Posługiwanie się starożytnymi kliszami w celu legitymizowania własnych politycznych wizji oraz podnoszenia przez to ich intelektualnej wartości nie było niczym nowym¹¹. Pamiętać jednak należy, że spora część „partyjnych towarzyszy” Hitlera z lat 20. XX wieku dzieliła jego intelektualny poziom. Kierowany do nich przekaz musiał być prosty i oparty na sprawdzonych populistycznych wzorcach (podział na „my” i „oni”, sprzeciw wobec establishmentu, wskazanie układu, podkreślanie fatalnej sytuacji ciężko pracujących itd.; Müller: 17, 59, 62). Odwołanie się do prawa rzymskiego można w tym kontekście uznać za wręcz ryzykowne.

⁹ Zob. Koschaker: 312.

¹⁰ W 1900 r. na terenie Niemiec wszedł w życie uchwalony w 1896 r. niemiecki kodeks cywilny (niem. *Bürgerliches Gesetzbuch* – BGB). Wcześniej prawo rzymskie pełniło na ziemiach niemieckich rolę subsydiarnego źródła prawa. Jego wielką rolę podkreślała XIX-wieczna szkoła pandektystów. Na temat okoliczności wprowadzenia nowej kodyfikacji zob. van Caenegem, 1996: 155–159.

¹¹ Przykład dali m.in. Marks i Engels, którzy stworzyli podwaliny pod marksistowską naukę o starożytności. Zob. Kachlak: *passim*. Charakter wtórny ma również doszukiwanie się cech antyku w nazistowskim reżimie. Naturalnie, analogie istniały. Zwykle nie były one jednak wynikiem intencjonalnie podejmowanych działań. Por. Chiżyńska: 159–173. Sympatia, jaką Hitler oraz jego otoczenie żywiło do tradycji spartańskiej, pozostaje jednak faktem, zob. Giangiulio: 127–141; Roche: 315–342. Zob. też Jünger: 76: „[...] widzę, jak potężny wpływ dziś jeszcze wywiera na niemieckość starożytna Grecja. Jej język, jej dzieje, jej sztuka i jej filozofia pozostaną niezbędne tam, gdzie chce się tworzyć elity”.

Po roku 1933 uczeni i publicyści mieli łatwe zadanie. Do ogólnej i niewiele mówiącej frazy odsądzającej od czci i wiary „materialistyczne” prawo rzymskie należało dopisać opartą na źródłach ideologię¹². W rzeczy samej, kiedy naziści objęli władzę, doktryna przypomniła sobie o artykule 19 NSDAP, który doczekał się swojej wykładni (niezbyt rozwiniętej, jak na możliwości i przyzwyczajenia niemieckich profesorów cechowych) w piśmiennictwie naukowym¹³. Nie tłumaczy to jednak pochodzenia omawianej regulacji. Nie przekonuje twierdzenie, że jego treść stanowiła syntezę jakieś pogłębionej i rozwiniętej doktryny nazistów. Pojawienie się *ius Romanum* w programie adresowanym do zradykalizowanej biedoty oraz weteranów, których właśnie pozbawiono przywilejów, było raczej incydentalnym refleksem płytkich i stereotypowych poglądów manifestowanych na początku XX wieku w wulgarnej antyżydowskiej publicystyce.

Mętne początki

Jako autorów „rzymskiego wątku” w programie NSDAP Peter Landau wskazuje dwóch prawników: Johannesesa Lehmann-Hohenberga oraz Arnolda Wagemanna (Landau: 10–22). W punkcie drugim sformułowanego przez nich programu Niemieckiej Partii Socjalistycznej (niem. Deutschsozialistische Partei – DSP), ogłoszonego 19 maja 1919 roku, znalazło się znajome żądanie: „Zniesienie dominującego dotychczas prawa rzymskiego, które ma być zastąpione niemieckim prawem zwyczajowym. Nasze prawo własności do ziemi opiera się na prawie rzymskim”. Zaraz po nim autorzy manifestu spieszą z wyjaśnieniem:

¹² Zob. np. Coblitz: VII. Materiał zebrał i uporządkował Rosenberg 1941: 49. Wątek deprecjonujący prawo rzymskie, który pojawiał się w specjalistycznej niemieckiej literaturze okresu międzywojnia, dostrzegali polscy prawnicy, por. Górnicki: 15–16, 20 (przypis 37), 22–23, 25, 33–35, 38; Majchrowski: 246. Zob. także Maciejewski: 31; Giltaj: 79. W sposób bezpośredni bądź aluzyjny odnosili się do tego zapisu również przeciwnicy nazizmu. Na temat Wolfganga Kunkela jego uczeń, Uwe Wesel, pisze: „Był również tym, który potrafił uruchomić taśmową produkcję młodych profesorów prawa rzymskiego (i cywilnego). To jego osobisty porachunek z artykułem 19 NSDAP” (Wesel: 65). Zob. również Pringsheim: 532–538; Giltaj: 75–76.

¹³ Przykłady zob. Jońca: 406. Miażdżące uwagi na temat prawa rzymskiego zob. Schmitt: 226–227. Faktem pozostaje wszelako, że w większości swoich prac Schmitt traktował prawo rzymskie nie tyle jako zniechęcony system, ile jako skarbiec cytatów, które podnosiły erudycyjny poziom jego wywodów. Zob. Suuronen: 748–772.

Prawo rzymskie zostało wprowadzone w Niemczech 400 lat temu przez książąt i wysokich rangą duchownych; lud się temu bezskutecznie sprzeciwiał. Ludzie dobrze wiedzą, że to obce prawo odgradza ich od ich ziemi i innych posiadłości. Wojna chłopska, pierwsze powstanie społeczne, była krwawą wojną przeciwko prawu rzymskiemu. Chłopi nieustępliwie domagali się przywrócenia starożytnego prawa germańskiego. Dziś wysuwamy to samo żądanie. Tylko dzięki Wam, mieszkańcom Niemiec, nie zostanie ono zignorowane. To pytanie jest ważniejsze niż ktokolwiek może sobie wyobrazić: jest to kamień węgielny naszego przyszłego sposobu życia i naszej egzystencji. Prawo rzymskie powstało w czasach, kiedy Rzym w całej swojej dekadencji był zalany Żydami. Jest antyspołeczne i chroni prywatny zysk kosztem społeczeństwa. Jest to prawo dobre dla głupców i osób o złej woli. Na tym fundamencie prawnym Niemcy zawsze przegrywają z Żydami. Nasze twierdzenia są poparte faktami. Dlatego naród niemiecki musi otrzymać prawo odpowiadające jego rasie i kulturze, które respektuje starą zasadę: dobro wspólne ma pierwszeństwo przed dobrem indywidualnym. Głęboka chciwość, nieuczciwość i niemoralność, która przejawia się na naszym rynku, ta judaizacja naszego narodu, jest winą prawa rzymskiego, podobnie jak to, że nasza gospodarka przekształca się w gospodarkę czystego interesu, która w ostatnich dziesięcioleciach przekazała światu swoje zło, a w końcu doprowadziła do wojny.

(cyt. za Chapoutot: 117)

Analogia z programem ogłoszonym rok później w Monachium jest ewidentna, to prawda. Czy jednak to wystarczy, by uznać Lehmann-Hohenberga oraz Wagemanna za autorów koncepcji, która znalazła się w programie NSADP z roku 1920? A jeżeli oni również nie wymyślili niczego nowego? Bo co do tego, że nowatorem na tym polu nie był Hitler, większych wątpliwości raczej nie ma¹⁴. Przyszły wódz III Rzeszy, choć niektórzy ze współczesnych zapamiętali go jako jednostkę hipnotyzującą, charyzmatyczną oraz obdarzoną fotograficzną pamięcią, nie był intelektualistą¹⁵. Program, który przygotowano dla niego w Wiedniu, miał charakter wstępny i doraźny.

Nie ma zgody co do tego, kto był autorem 25 punktów ogłoszonych w Monachium w roku 1920, ale wielu uczonych skłania się ku tezie, że koncepcyjnie opracował go Anton Drexler¹⁶. Wkład Hitlera ograniczył się raczej

¹⁴ Por. Bracher: 115.

¹⁵ Na temat klisz i prymitywnych stereotypów powielanych przez Hitlera zob. Töppel, 2016: 1–35.

¹⁶ Por. Horn: 89. W literaturze dyskutowany jest wkład Gottfrieda Federa odnoszący się do „ekonomicznych” wątków poruszonych w programie. Por. Barkai: 30; Thamer: 60.

do naniesienia uwag natury redakcyjnej. Jak każdy manipulator, przyszły Führer nasączył go ogólnikami i populistycznymi frazesami. Wrodzona pycha kazała mu następnie przywłaszczyć sobie całość i uczynić z niej „25 przykazań” rządzącego nazistowskiego ruchu. Lehmann-Hohenberg oraz Wagemann nie uczestniczyli w tych pracach.

Dlaczego nie Hitler?

Trudno polemizować z faktem, że Hitler był w pierwszych latach republiki weimarskiej zaciekle antysemitą. W liście datowanym na 16 września 1919 roku pisał:

Nieniemiecka obca rasa żyje między nami, nie chcąc i nie mogąc wyrzec się własnych cech, zaprzeczyć własnym uczuciom, myśleniu i dążeniom, która jednak posiada politycznie wszystkie prawa, jakie my sami posiadamy. [...] Żyd porusza się w sferze czysto materialnej, więc tym bardziej takie są jego myślenie i dążenie. (...) Wszystkie wyższe cele, do których ludzie dążą, czy to religia, socjalizm, demokracja, dla niego jest tylko środkiem do celu, do zdobycia pieniędzy i zaspokojenia żądzy władzy. Jego aktywność to rasowa gruźlica narodów”.

(cyt. za: Töppel, 2018: 6)

Jak jednak słusznie zauważa Roman Töppel, w pierwszych latach powojennych Hitler dopiero się uczył. Był antysemitą na płaszczyźnie emocjonalnej. Nienawidził dla samej nienawiści. Jego intelektualne zaplecze prezentowało się żałośnie. W okazywanej zaciekłości przypominał dziecko. Zagadnienia teoretyczne związane z tak popularną wówczas „kwestią żydowską” odkrywał powoli i mozolnie. Coraz lepiej rozumiał przy tym, że jest to znakomity instrument umożliwiający zdobywanie popularności i prowadzenie walki politycznej.

Rzekoma „wina” Żydów – zauważa Töppel – o której napisano wówczas niezliczoną ilość pamfletów, dała mu wygodne wytłumaczenie własnych dotychczasowych niepowodzeń. Nie w jego wiedeńskim okresie, jak zakładali wcześniejsi biografowie Hitlera, ale dopiero w antysemitycznym środowisku monachijskim po I wojnie światowej zapalał Hitler nienawiścią do Żydów. Dopiero tam antysemityzm stał się rdzeniem jego światopoglądu.

(Töppel, 2018: 8)

Jako przykład opiniotwórczego pamfletu zrzucającego winę na Żydów za wszystkie nieszczęścia na przestrzeni dziejów, wskazuje autor *Księgę win Judy*¹⁷. Warto poświęcić uwagę treściom, które się w niej znalazły. Dziwnym zbiegiem okoliczności na rok 1920 – kiedy Hitler ogłosił w Monachium swój program – przypadł prawdziwy wysyp literatury demaskującej wszechświatowe żydowskie spiski. Obok wydanej rok wcześniej *Księgi win Judy* największą popularność na rynku zyskały: *Światowa masoneria, światowa rewolucja, światowa republika: studium nad przyczyną i ostatecznym celem wojny światowej* (Wichtl, 1920) oraz *Ślad Żyda na przestrzeni wieków* (Rosenberg, 1920)¹⁸. Spośród nich jedynie *Księga* poświęca odrębny wywód prawu rzymskiemu¹⁹.

Wspólne źródło?

Księga win Judy – niemieckie porachunki to paszkwilancki bełkot, który po raz pierwszy ukazał się w roku 1919²⁰. Do rąk czytelników trafił dzięki wydawnictwu Deutscher Volksverlag z Monachium. Jego autor ukrył się pod pseudonimem Wilhelm Meister. W istocie napisał ją nikomu nieznany urzędnik Paul Bang. On sam zapewne chciałby widzieć rzecz inaczej, ale jego życiorys trudno uznać za ciekawy. W roku 1904 doktoryzował się w Lipsku, po czym podjął pracę w saksońskim Ministerstwie Finansów. O tym, by walczył w I wojnie światowej jako żołnierz, nic nie wiadomo. Pewne jest natomiast, że w 1919 roku wstąpił do Niemieckiej Narodowej Partii Ludowej (niem. Deutschnationale Volkspartei – DNVP), a w 1920 roku wziął udział w puczu Kappa. Apetyty były spore. Bang miał obiecane stanowisko ministra finansów w nowym rządzie. Porażka przyniosła rozczarowanie, ale nie zniechęcenie. W latach 20. XX wieku działał

¹⁷ Töppel, 2018: 7 (przypis 40). Zob. również Plöckinger: 260–282.

¹⁸ Wątek ten podejmie Rosenberg dopiero w swym najgłośniejszym dziele zatytułowanym *Mit dwudziestego wieku*. Publikacja ta po raz pierwszy ukazała się jednak na rynku dopiero w 1930 r. Autor zarzuca tam m.in. popsucie prawa „nordycko-niemieckiego” przez „prywatnokapitalistyczną myśl rzymską” (Rosenberg, 1930: 563).

¹⁹ Rosenberg pobeżnie odnosi się do relacji pomiędzy Żydami i chrześcijanami w starożytności i średniowieczu. Żydowskie rozumienie prawa wyprowadza jednak nie z prawa rzymskiego, lecz z „żydowskiego” ducha – por. Rosenberg, 1920: 130.

²⁰ Meister, 1919. W niniejszym artykule cytaty pochodzić będą z polskiego przekładu (Meister, 1922).

w licznych organizacjach o profilu nacjonalistycznym i konserwatywnym. Nadal pisał. Jego teksty ukazywały się pod pseudonimami Wilhelm Meister, Spectator, Germanicus, Paul Franz oraz Eckart Mach. Współredagował w latach 1927–1939 czasopismo „Odnowa Niemiec” (niem. „Deutschlands Erneuerung”). Dojście nazistów do władzy umożliwiło mu osiągnięcie tego, o co od wielu lat pomawiał Żydów. Stał się członkiem rządowego establishmentu finansowego oraz biznesmenem. Swoich dawnych konserwatywnych przyjaciół pożegnał z taką samą szybkością, z jaką zastąpił ich ideologię doktryną nazistowską. Do końca II wojny światowej zasiadał w Reichstagu z ramienia NSDAP. W styczniu 1945 roku zmarł w Chemnitz (najprawdopodobniej na raka wątroby)²¹.

W *Księdze win Judy* zarzuca Bang Żydom wszystko, co najgorsze. Na czele ich głównych wad lokuje skłonność do siania fermentu, chęć skłócania narodów oraz niepohamowaną chciwość²². Przewrotny los sprawił, że dokładnie tymi cechami wykazał się on sam. Publikacja, która nie jest niczym innym,

²¹ „Paul Bang”. *Sächsische Biografie*. [https://saebi.isgv.de/biografie/Paul_Bang_\(1879-1945\)](https://saebi.isgv.de/biografie/Paul_Bang_(1879-1945)) [dostęp: 16.09.2022].

²² Pewne oparcie dał niemieckim antysemitom fakt, że sianie „fermentu i dekompozycji” zarzucił Żydom w swojej *Historii rzymskiej* Teodor Mommsen, por. Mommsen: 216: „Również w świecie starożytnym judaizm skutecznie siał kosmopolityczny ferment i narodowy rozkład” („Auch in der alten Welt war das Judentum ein wirksames Ferment des Kosmopolitismus und der nationalen Dekomposition”). Fakt ten nie umknął oczywiście Bangowi. Por. Meister, 1922: 122: „Teodor Mommsen pisze w 3-cim tomie swej Historji Rzymu: »W pewnym znaczeniu, obok Rzymian i Greków, można by wymienić i narodowość trzecią, która w tamtych czasach z nimi rywalizowała w tubylstwie, t.j. żydów. Juda nie dostał pandorowego daru organizacji politycznej, jak człowiek Zachodu, i względem państwa zachowuje się zasadniczo obojętnie; równie trudno wyzbywa się jądra swoich własności nacjonalnych, jak łatwo osłania je pierwszą lepszą narodowością. I w starym świecie żydostwo było czynnym fermentem kosmopolityzmu i rozkładu narodowego«. Ku dopełnieniu dodamy, że stąd płynie obraza i gniew, z trudnością powstrzymywany, politycznego judaizmu, przede wszystkim prasy wszechżydowskiej przeciwko syjonizmowi, który z naszego punktu widzenia należy popierać. Są dwa powody: syjonizm przynosi z sobą ograniczenie szaleńczego, żydowskiego, wszechświatowego nacjonalizmu do granic narodowo państwowych, po wtóre – niebezpieczeństwo poważne wygadania się o prawdziwych celach Judy. Niczego Juda nie obawia się tak bardzo, jak przedczesnego odsłonięcia swoich planów i celów. Jak usilnie się o to stara, wykazuje fakt, będący jednocześnie dowodem potężnych wpływów i świadomości celu żydów”. Warto podkreślić, że Mommsen, którego słowa natychmiast podchwycono i próbowano instrumentalnie wykorzystać, zdystansował się od nich (Hoffmann: 87–132).

jak stekiem kłamstw, przeinaczeń oraz przeczących logice niedorzeczności, spotkała się jednak z entuzjastycznym odbiorem czytelników. Szok wywołany skutkami przegranej wojny odebrał społeczeństwu resztki zdrowego rozsądku. Pierwsze wydanie znalazło się na rynku wiosną 1919 roku i rozeszło się niemal natychmiast. Do roku 1922 było tych wydań jeszcze osiem. Tylko na początku lat 20. XX wieku do rąk niemieckojęzycznych czytelników trafiło ponad trzydzieści tysięcy egzemplarzy! Bang nie stał się przez to człowiekiem znanym czy wpływowym, ale zarobił sporo pieniędzy.

Treść paszkwilu jest, rzec można, przewidywalna. Autor szkicuje w niej obraz obłądnego pędu narodu niemieckiego ku katastrofie (uznaje za nią wojnę, kapitulację i abdykację cesarza), za którą stoi żydowski spisek. Wszystko, co nie budzi jego sympatii (czyli niemal wszystko), opatrzone zostaje nużącym epite-tem. Wybory do Reichstagu z roku 1912 nazywa Bang „żydowskimi”, pierwsza wojna światowa jest dla niego „wojną żydowską”, listopadowe wystąpienia robotników i żołnierzy to nic innego jak „rewolucja żydowska”, a proklamowanie Republiki Weimarskiej uznaje za przejaw „żydowskiego zwycięstwa” i początek „żydowskich rządów”.

Johannes Lehmann-Hohenberg oraz Arnold Wagemann należeli do Niemieckiej Patrii Socjalistycznej, Paul Bang był zaś członkiem Niemieckiej Narodowej Partii Ludowej. Oba ugrupowania działały głównie na terenie Monachium. Członkowie tego środowiska, nawet jeżeli nie znali się osobiście, z pewnością kojarzyli poglądy ludzi mieszkających w sąsiedniej dzielnicy i wyznających zbliżone „wartości”. Lehmann-Hohenberg oraz Wagemann raczej dokładnie zapoznali się z treścią „bestsellera” Banga. Jego postulaty oraz argumentację przejęli, a następnie ogłosili w swoim programie. Hitler miał od tego rodzaju zadań swoich ludzi. W jego otoczeniu mógł i zapewne znalazł się ktoś, kogo ujęły wizje Banga i który doszedł do wniosku, że wypowiedzenie wojny prawu rzymskiemu należy do priorytetów nazistowskiego ruchu²³. Można postawić hipotezę, że wątek „romanistyczny” pojawił się w programach

²³ Wiadomo, że *Księga win Judy* była czytana przez ludzi z najbliższego otoczenia wodza po ogłoszeniu programu. W liście z 6 maja 1920 r. Rudolf Hess pisał do swego wuja, że przesyła mu ją, będąc samemu po jej świeżej lekturze (Töppel, 2016: 26). Na temat wątków z *Księgi*, które w stanie niemal niezmiennym pojawiają się następnie w *Mein Kampf*, zob. Töppel, 2016: 26.

Lehmann-Hohenberga i Wagemanna oraz Hitlera niezależnie od siebie, ale oba środowiska inspirowały się tym samym źródłem.

Rzym i Rzymianie w *Księdze win Judy*

Rzym, Rzymianie i ich prawo nie pojawiają się zbyt często na kartach *Księgi win Judy*. Niemniej, kiedy już są, przekaz jest mocny i bezkompromisowy. Autor posługuje się agresywną frazeologią, programowo ignoruje źródła i literaturę przedmiotu oraz z lubością wypacza fakty historyczne. Wiele z prezentowanych przez niego „zdarzeń” to najordynarniejsze wymysły. Jest przy tym chaotyczny, gubi i miesza ze sobą wątki.

Żydzi oczywiście ukazani zostają jako element wywrotowy, destabilizujący państwa oraz niszczący od środka zdrową tkankę narodu. Nie kto inny, jak oni, stoją za wszelkimi rewolucjami. Ich wpływ na wybuch rewolucji bolszewickiej oraz zamieszek w Niemczech w roku 1918 jest niekwestionowany. To jednak nie wszystko. Żydzi organizowali również rewolucje starożytne!

Że rewolucję robiły pieniądze żydowskie – zarzeka się autor – że kierowały nią umysły żydowskie, że ukryci reżyserowie weszli na stanowiska rządzące, nawet zewnętrznie w 80%, dziś każdy to widzi. Tem Judasz Iskariota dokonał swego ostatecznego zwycięstwa. Dotychczas popierał każdą rewolucję. Jest to jego środek wieczysty. Odnosi się i do starożytności. Rzymskie rewolucje państwowe, które pozbawiły zżydzony cesaryzm rzymski resztek sił, były dziełem żydowskich ulubieńców wewnątrz i zewnątrz uzależnionych cesarów.

(Meister, 1922: 152)

Kolejny fragment, w którym Bang dygresyjnie odnosi się do realiów antycznych, to nie tyle przemyślenie zaślepionego człowieka, ile prorocтво zwiastujące noc kryształową:

Krótką wzmianką o silnej nienawiści żydów do Niemców. Ta nienawiść leży wyłącznie w instynkcie rasowym, a prócz tego w odrzuceniu do kościoła chrześcijańskiego. Jest to fałsz historyczny, sprowadzanie źródeł tej nienawiści do krzywd, zadanych żydom i ich towarzyszom. Nie „inni”, ale żydzi wprowadzili w świat nienawiść, jako czynnik gospodarczy i polityczny. Już wcześniej państwo rzymskie musiało wydać ustawy broniące chrześcijan od prześladowań przez żydów. Żydzi

byli sprężynami pogromów chrześcijańskich. Żona Nerona, Poppea, była całkiem w żydowskich rękach.

(Meister, 1922: 124)

Absurdalne twierdzenia pęcznieją do karykaturalnych rozmiarów we fragmencie kolejnym:

Inkwizycyjne prześladowania żydów w średniowieczu były tylko reakcją przeciwko męczeństwu przez żydów. Przymus ghetto nie było to wrogie żydom zarządzanie, lecz środek prawnopaństwowy, wywołany nadmiernymi roszczeniami żydów. Gdy Aleksander Wielki założył Aleksandrię, żydzi otrzymali własną dzielnicę miasta, aby „prowadzili żywot czysty i nie mieli potrzeby mieszać się z cudzoziemcami” (według żydowskiego historyka Józefa Bell. Jud. II. 18. 7). I to jest fałszowanie historii, jakoby żydów przemocą zapędzono do handlu i do geszeftów, wykluczeniem ich od zajęć twórczych. Natychmiast po rozproszeniu żydzi zajęli się handlem i wekslarstwem i tam, gdzie wszelki inny zarobek był im dostępny.

(Meister, 1922: 124–125)²⁴

Prawo rzymskie w *Księdze win Judy*

W jeszcze ciekawszy sposób ukazano wpływ Żydów na niemiecki system prawny. „Nie chodzi tu wcale – sumituje się Bang – tylko o ustawy giełdowe i pieniężne, ale o całość niemieckiego prawa prywatnego i publicznego. Zająć by to mogło cały rozdział. Wystarczy jeden przykład charakterystyczny” (Meister, 1922: 71). Został on dobrany wyjątkowo „trafnie”:

Projekt rządowy o spoczynku niedzielnym (1914 r.) zawiera § 3, pozwalający żydom ortodoksom zatrudniać swoich żydowskich pracowników w niedziele do godziny 5-tej. Albowiem nie można narzucać żydowskim przedsiębiorcom, obchodzącym szabas, ograniczenia pracy niedzielnej. Tego rodzaju pogląd zapomina, że żyjemy w państwie chrześcijańskim, a przytem opiera się na starym błędzie, że w sprawie żydowskiej ma się do czynienia tylko z gminą wyznaniową. Jakby się w wypadku przeciwnym zachowało żydowskie państwo narodowe względem obyczajów chrześcijańskich, niema wątpliwości. Pomyśleć tylko o występie nowego

²⁴ W podobnym tonie Rosenberg, 1920: 39.

Iwa bawarskiego dra Levine z Rosji po śmierci Eisnera. Że w danym wypadku musiała wyniknąć szkoda dla przedsiębiorców chrześcijańskich, zbyteczne wyjaśniać.

(Meister, 1922: 71)

Sprzymierzeńcem Żydów w niewoleniu narodu niemieckiego przy pomocy niesprawiedliwych przepisów okazało się... prawo rzymskie!

Poważny jest również wpływ Judy na niemiecką procedurę i wyrokowanie. Jeżeli wpływ prawa rzymskiego przez rozluźnienie węzłów społecznych i zniszczenie germańskiego poczucia socjalnego, to jest idei obowiązków krwi i obowiązków wspólnoty narodowej, oraz przez postawienie indywidualnego absolutyzmu w ogóle umożliwił gospodarczą, a zatem i polityczną władzę żydów, to jego logiczny formalizm stał się cudownym polem działalności dla ducha żydowskiego, wyszkolonego w wysokiej szkole Talmudu i jego podziemi.

(Meister, 1922: 71)

Starożytne prawo rzymskie ma według Banga bezpośredni wpływ na sytuację w Niemczech pierwszej połowy XX wieku:

Rzec można, że dzisiaj żydowski sposób myślenia jest miarodajny w kwestiach prawnych i nie dziw, że większość adwokatów stanowią żydzi. To, cośmy powiedzieli, być może, najlepiej postrzegamy w fakcie, że proces niemiecki świadomie nie opiera się na zasadzie znalezienia prawdy. O tak zwaną prawdę materialną, w niemieckim procesie cywilnym nie chodzi. Każdego sposobu, nawet kłamstwa, wolno użyć dla wygrania procesu, aby tylko zachować przepisana formalistykę. Żydowskiemu sposobowi myślenia nie chodzi o to, kto ma słuszność, ale komu przysądzą słuszność. Jako mistrz niemieckiego prawa procesowego, słynie profesor lipski Adolf Wach, z pochodzenia żyd, spokrewniony z żydowską berlińską rodziną bankierską Mendelsohnów.

(Meister, 1922: 71–72)

Podsumowanie

Wiele wskazuje na to, że u podłoża zredagowania artykułu 19 NSDAP nie leży żaden spójny system filozoficzny czy też zamknięta ideologiczna doktryna, ale pewien egzotyczny stereotyp. Krytyka prawa rzymskiego zyskała wprawdzie pewne znaczenie w intelektualnych kręgach niemieckich oraz austriackich pod koniec XIX wieku i na początku XX, ale nic nie wskazuje na to, że tą drogą

dotarła ona przed rokiem 1920 do Adolfa Hitlera oraz Antona Drexlera. W rolę katalizatora, za sprawą którego naziści dowiedzieli się o prawie rzymskim, wcielili się raczej autorzy w rodzaju Banga – poszukiwacze tanich sensacji i „specjaliści” zawsze dysponujący garścią prostych odpowiedzi na trudne pytania.

Sformułowanie artykułu 19 programu NSDAP nie miało bezpośredniego (należy mówić raczej o wpływie pośrednim) związku z rozmontowaniem przez Hitlera porządku prawnego w Niemczech po dojściu do władzy przez nazistów roku 1933²⁵. Zresztą o „przykazaniu 19 NSDAP” zapomnieli Führer szybciej, niż wypadało²⁶. Wraz z nim do lamusa odeszło również wiele postulatów o charakterze socjalnym²⁷. Wielka krzywda nie stała się również profesorem prawa rzymskiego oraz historii prawa, o ile nie byli Żydami lub nie protestowali zbyt głośno przeciw „nowym czasom”²⁸.

Realizujące się w praktyce odrzucenie prawa rzymskiego jako fundamentu i drogowskazu kreującego system wartości pozwalający odróżnić dobro od zła, a prawo od bezprawia²⁹ zyskało natomiast szczególne znaczenie w procesie „rekolonizacji Europy Wschodniej” po roku 1939³⁰. Przywiązanie do prawa rzymskiego rozumianego jako system wartości i „symbol prawa ludzkiego” sprawiło, że tak wielki rezonans miała w Polsce nowela Louisa Aragona *Prawo rzymskie przestało istnieć*³¹, odnosząca się do zbrodni popełnionych przez

²⁵ Nieco inną perspektywę przyjmuj: Sondel: 373: „Oczywiście po zdobyciu władzy hitlerowcy zaczęli ten postulat wcielać w życie, o czym świadczą późniejsze programy studiów uniwersyteckich, i nie zrezygnowali z niego do końca, jakkolwiek nie wykazywali przy tym takiej stanowczości jak w innych przypadkach, widocznie nie chcąc drażnić włoskiego sojusznika”.

²⁶ Po dojściu nazistów do władzy niechęć do prawa rzymskiego powodowała pewne zgrzyty między prawnikami niemieckimi i włoskimi. Sprawy te, na które uwagę wciąż zwracał m.in. Hans Frank, od dawna jednak już Hitlera nie obchodziły (Jońca: 412).

²⁷ Por. Strasser: 2, 4–7, 10.

²⁸ Zob. Zimmermann: 1–71. Na temat austriackich romanistów wyrugowanych z uniwersytetów po przyłączeniu Austrii do Niemiec zob. Meissel, Wedrac: 35–78. Zob. też Kmak: 15–34; Tuori: 35–52.

²⁹ Zob. Sondel: 377; Zmierczak: 73–83.

³⁰ Zob. Gusejnova: 95.

³¹ W szczecińskim radiu nakręcono na kanwie tej noweli cieszące się sporą popularnością słuchowisko. Niestety jego nagranie zaginęło (Nardelli: 69; 105–106).

hitlerowców we Francji (Kuryłowicz, 2008: 71–96)³². Nie mniejsze poruszenie wywołał wiersz Jastruna *Z pamiętnika byłego więźnia obozów koncentracyjnych*, ukazujący świat, w którym ludzie zaczęli przyzwyczajać się do tego, że prawo rzymskie przestało istnieć (Kuryłowicz, 2010: 235–243).

Bibliografia

- Barkai, Avraham. *Das Wirtschaftssystem des Nationalsozialismus. Ideologie, Theorie, Politik 1933–1945*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1988.
- Beatson, Jack, Reinhard Zimmermann, red. *Jurists Uprooted: German-speaking Émigré Lawyers in Twentieth-century Britain*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Bracher, Karl Dietrich. *The German Dictatorship*. New York: Praeger, 1970.
- Bucci, Onorato. *Germanesimo e Romanità*. Napoli: Edizioni scientifiche italiane, 2004.
- Caenegem van, Raoul Charles. *An Historical Introduction to Private Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Caenegem van, Raoul Charles. *European Law in the Past and the Future: Unity and Diversity over Two Millennia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Calvo, Roberto. *L'ordinamento criminale della deportazione*. Roma: Laterza, 2023.
- Chapoutot, Johann. „The Denaturalization of Nordic Law: Germanic Law and the Reception of Roman Law”. *Roman Law and the Idea of Europe*. Red. Kaius Tuori, Heta Björklund, London – New York: Bloomsbury Academic, 2019. 113–126.
- Chizińska, Katarzyna. „Inspiracje grecko-rzymskie w ideologii nazistowskiej”. *Collectanea Philologica* 16 (2013): 159–173.
- Coblitz, Wilhelm. „Vorbemerkungen”. *Nationalsozialistisches Handbuch für Recht und Gesetzgebung*. Red. Hans Frank. München: Zentralverlag der NSDAP, Franz Eher Nachf., 1935. VII–XI.
- Feder, Gottfried. *Der Deutsche Staat auf nationaler und sozialer Grundlage. Neue Wege in Staat, Finanz und Wirtschaft*. München: Franz Eher, 1933.
- Giangiulio, Maurizio. „Altertumswissenschaft e totalitarismo”. *Diritto romano e regimi totalitari nel '900 europeo*. Red. Massimo Miglietta, Gianni Santucci. Trento: Università degli Studi di Trento, 2009.

³² Na temat obrazowania prawa rzymskiego w literaturze polskiej zob. Kuryłowicz, 2011: 13–37.

- Gilman, James. „R.G. Collingwood and the Religious Sources of Nazism”. *Journal of the American Academy of Religion* 54 (1986): 111–128.
- Giltaj, Jacob. „Autonomy and Authority: The Image of the Roman Jurists in Schulz and Wieacker”. *Roman Law and the Idea of Europe*. Red. Kaius Tuori, Heta Björklund. London – New York: Bloomsbury Academic, 2019. 73–92.
- Górnicki, Leonard. *Prawo Trzeciej Rzeszy w nauce i publicystyce prawniczej Polski międzywojennej, 1933–1939*. Bielsko-Biała: Wydawnictwo AS, 1993.
- Gusejnova, Dina. „Roman Law after 1917: Exile, Statelessness and the Search for Byzantium in the Work of Mikhail von Taube”. *Roman Law and the Idea of Europe*. Red. Kaius Tuori, Heta Björklund. London – New York: Bloomsbury Academic, 2019. 92–112.
- Halban, Leon. *Religia Trzeciej Rzeszy*. Lwów: Towarzystwo Naukowe, 1936.
- Hoffmann, Christhard. *Juden und Judentum im Werk deutscher Althistoriker des 19. und 20. Jahrhunderts*. Leiden: Brill, 1988.
- Horn, Wolfgang. *Führerideologie und Parteiorganisation in der NSDAP 1919–1933*. Düsseldorf: Droste, 1972.
- Jońca, Maciej. *Prawo rzymskie. Marginalia*. Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2015.
- Jünger, Ernst. *Promieniowania*. Warszawa: Czytelnik, 2004.
- Kachlak, Tadeusz. *K. Marks i F. Engels o starożytności klasycznej*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1967.
- Kmak, Magdalena. „Impact of Exile on Law and Legal Science, 1934–1964”. *Roman Law and the Idea of Europe*, Red. Kaius Tuori, Heta Björklund, London – New York: Bloomsbury Academic, 2019. 15–34.
- Koschaker, Paul. *Europa und das römische Recht*. München–Berlin: Biederstein, 1947.
- Kostkiewicz, Janina. *Polski nurt krytyki nazizmu przed rokiem 1939. Aspekty ideologiczne i pedagogiczne*. Kraków: Wydawnictwo Arcana, 2020.
- Kuryłowicz, Marek. *Symbol prawa ludzkiego. Szkice o prawie rzymskim w utworach Louisa Aragona*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, 2008.
- Kuryłowicz, Marek. „Państwo, w którym prawo rzymskie przestało istnieć”. *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*. Red. Marian Mikołajczyk i in. T. 2. Białystok–Katowice, 2010. 235–243.
- Kuryłowicz, Marek. „Od totalitaryzmu do humanitaryzmu: literackie wizje prawa rzymskiego”. *Zeszyty Prawnicze* 11.1 (2011): 13–37.

- Landau, Peter. „Römisches Recht und deutsches Gemeinrecht. Zur rechtspolitischen Zielsetzung im nationalistischen Parteiprogramm”. *Rechtsgeschichte im Nationalsozialismus. Beiträge zur Geschichte einer Disziplin*. Red. Michael Stolleis, Dieter Simon. Tübingen: J.C.B. Mohr, 1989.
- Lohalm, Uwe. *Völkischer Radikalismus. Die Geschichte des Deutschvölkischen Schutz- und Trutz-Bundes, 1919–1923*. Hamburg: Leibniz-Verlag, 1970.
- Maciejewski, Marek. „Wódz, naród, rasa. Ideologiczne przesłanki nazistowskich koncepcji prawa”. *Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem* 39.1 (2017): 19–43.
- Majchrowski, Wojciech. „Polityka gospodarcza Trzeciej Rzeszy w poglądach Leopolda Caro”. *Krakowskie Studia Międzynarodowe* 2 (2006): 245–251.
- Mazur, Mariusz. „Media endeckie wobec wyboru i śmierci pierwszego prezydenta RP Gabriela Narutowicza”. *Dzieje Najnowsze* 42 (2010): 51–69.
- Meissel, Franz-Stefan, Stefan Wedrac. „Strategien der Anpassung – Römisches Recht im Zeichen des Hackenkreuzes”. *„Vertriebenes Recht – Vertreibendes Recht”. Rechtswissenschaften im Nationalsozialismus*. Red. Franz-Stefan Meissel, Thomas Olechowski, Ilse Reiter-Zatloukal, Stefan Schima. Wien: Manz’sche Verlags- und Universitätsbuchhandlung, 2012.
- Meister, Wilhelm. *Judas Schuldbuch. Eine deutsche Abrechnung*. München: Deutscher Volksverlag, 1919.
- . *Księga win Judy (porachunki niemieckie)*. Warszawa: Księgarnia Perzyński, Niklewicz i S-ka, 1922.
- Mommsen, Theodor. *Römische Geschichte*. Bd. 5. München: Dt. Taschenbuch-Verl., 1976.
- Müller, Jan-Werner. *Co to jest populizm?* Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2017.
- Nardelli, Zdzisław. *Plaskorzeźby dyletanta*. Warszawa: Wydawnictwa Radia i Telewizji, 1988.
- Noll, Richard. *Kult Junga*. Kraków: vis-a-vis Etiuda, 2021.
- Olszewski, Henryk, Maria Zmierczak. „Faszyzm i prawo”. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 44.3 (1982): 25–50.
- „Paul Bang”. *Sächsische Biografie*. [https://saebi.isgv.de/biografie/Paul_Bang_\(1879-1945\)](https://saebi.isgv.de/biografie/Paul_Bang_(1879-1945)) [dostęp: 16.09.2022].
- Plöckinger, Othmar. *Unter Soldaten und Agitatoren. Hitlers prägende Jahre im deutschen Militär 1918–1920*. Paderborn: Schöningh, 2013.

- Pringsheim, Fritz. „Die Haltung der Freiburger Studenten in den Jahren 1933–1935”. *Die Sammlung* 15 (1960): 532–538.
- Roche, Helen. „Spartanische Pimpfe: The Importance of Sparta in the Educational Ideology of the Adolf Hitler Schools”. *Sparta in Modern Thought: Politics, History and Culture*. Red. Stephen Hodgkinson, Ian Macgregor Morris. Swansea: The Classical Press of Wales, 2012. 315–342.
- Rosebner, Alfred. *Die Spur des Juden im Wandel der Zeiten*. München: Deutscher Volksverlag 1920.
- Rosenberg, Alfred. *Das Parteiprogramm. Wesen, Grundsätze und Ziele der NSDAP*. München: F. Eher Nachf., 1941.
- Rosenberg, Alfred. *Der Mythos des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit*. Hoheneichen–München: HoheneichenVerlag, 1930.
- Ryszka, Franciszek. *Państwo stanu wyjątkowego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985.
- Santucci, Gianni. „Diritto Romano e nazionalsozialismo: i dati fondamentali”. *Diritto romano e regimi totalitari nel '900 europeo*. Red. Massimo Miglietta, Gianni Santucci. Trento: Università degli Studi di Trento, 2009.
- Schmitt, Carl. „Nationalsozialistisches Rechtsdenken”. *Deutsches Recht* 10 (1934): 225–229.
- Sondel, Janusz. „Faszyzm a prawo. Głos w dyskusji”. *Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi* 33 (2011): 355–379.
- Strasser, Otto. *Sozialistische Revolution oder Faschistischer Krieg?*. Prag: Grunov, 1934.
- Suuronen, Ville. „Mobilizing the Western Tradition for Present Politics: Carl Schmitt’s Polemical Uses of Roman Law, 1923–1945”. *History of European Ideas* 47.5 (2020): 748–772.
- Thamer, Hans-Ulrich. *Verführung und Gewalt. Deutschland 1933–1945*. Berlin: Siedler, 1994.
- Töppel, Roman. „»Volk und Rasse«. Hitlers Quellen auf der Spur”. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 64 (2016): 1–35.
- „9. November 1923: Der Hitlerputsch, Mein Kampf und die Verschärfung von Hitlers Judenhass”. *Medaon* 12 (2018): 1–14.
- Tuori, Kaius. „Exiled Romanists between Traditions: Pringsheim, Schulz and Daube”. *Roman Law and the Idea of Europe*. Red. Kaius Tuori, Heta Björklund. London–New York: Bloomsbury Academic, 2019. 35–52.

- Wesel, Uwe. *Wozu Latein wenn man gesund ist*. München: C.H. Beck, 2022.
- Wichtl, Friedrich. *Weltfreimaurerei, Weltrevolution, Weltrepublik: eine Untersuchung über Ursprung und Endziele des Weltkrieges*. München: Lehmann, 1920.
- Zimmermann, Reinhard. „Was Heimat hieß, nun heißt es Hölle”. *Jurists Uprooted: German-speaking Émigré Lawyers in Twentieth-century Britain*. Red. Jack Beatson, Reinhard Zimmermann. Oxford: Oxford University Press, 2004: 1–71.
- Zmierzak, Maria. „Czy stosunek do prawa rzymskiego jest miarą kultury prawnej? Rozważania na przykładzie III Rzeszy”. *Miscellanea Historico-Iuridica* 15.2 (2016): 73–83.

Article 19 of the NSDAP Programme and Its Literary Inspiration

Summary

On February 24, 1920, Adolf Hitler announced the 25-point program of the National Socialist German Workers' Party (German: Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, NSDAP). Article 19 of the program proclaimed: “We demand that Roman Law, which serves a materialistic world order, be replaced by a German common law” (German: Wir fordern Ersatz für das der materialistischen Weltordnung dienende römische Recht durch ein deutsches Gemeinrecht). The presence of Roman law on the Nazi agenda aroused surprise from the beginning. The more time passed, the more sophisticated attempts were made to find its cultural-ideological basis. As a result, a complicated ideology was added to it *post factum*. Meanwhile, it cannot be ruled out that the inspiration for Hitler and his aides was not some great political tracts, but a primitive anti-Semitic lampoon – *Judas Schuldbuch: Eine Deutsche Abrechnung*. The book, under the pseudonym Wilhelm Meister, was published by a minor financial official named Wilhelm Meister in 1919.

Keywords: Roman law, Nazi law, art. 19 NSDAP, *Judas Schuldbuch*

Słowa kluczowe: prawo rzymskie, prawo nazistowskie, art. 19 NSDAP, *Księga win Judy*

Cytowanie

Jońca, Maciej. „Artykuł 19 programu NSDAP i jego literacka inspiracja”. *Rocznik Komparatystyczny* 13 (2022): 151–168. DOI: 10.18276/rk.2022.13-08.